

ÖLÜM SOSYOLOJİSİ EKSENİNDE ÖLÜM KAYGISI VE KORONAVİRÜS

*Ezgi Hazal TURHAN**

ÖZ

Ölüm kavramı, pek çok dilde farklı kelimelerle anılsa da her toplumda ve kültürde ölüm olgusu aynı şeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda sosyolojinin disiplinlerinden biri olan ölüm sosyolojisi ise ölüm, ölümün sosyal yönü, ölüm sonrası ritüeller ve yas süreçleri hakkında çeşitli araştırmalar yapmıştır. Toplumlara etkisi altına alan ölüm çeşitlerinden biri de kriz dönemlerinde yaşanan kitlesel ölümlerdir. Koronavirüs salgını süreci de binlerce kişinin ölümüne neden olmuş ve olmaya devam etmektedir. Bu ölümler, bireylerde ölüm kaygısını ortaya çıkarabilmekte ya da mevcut kaygıyı daha da şiddetlendirebilmektedir. Bu amaçla, ölüm kavramından yola çıkarak Ölüm Sosyolojisinin çalışma alanları ve tarihçesi tanımlanmıştır. Ölüm sosyolojisinin ilgi alanlarından biri olan ölüm kaygısı ise bu makalenin araştırma bölümünün konusunu oluşturmaktadır. Koronavirüs salgınının neden olduğu kaygı düzeylerini tespit etmek amacıyla 175 kişiye anket uygulanmış ve ortaya çıkan bulgular çeşitli tablolar ve grafikler yoluyla analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölüm Sosyolojisi, Ölüm Kaygısı, Covid-19, Salgın.

DEATH ANXIETY AND CORONAVIRUS ON THE AXIS OF DEATH SOCIOLOGY

ABSTRACT

Although the concept of death is referred to by different words in many languages, the phenomenon of death expresses the same thing in every society and culture. In this context, the sociology of death, one of the disciplines of sociology, has conducted various studies on death, the social aspect of death, post-death rituals and mourning processes. One of the types of death that affects societies is mass deaths experienced in crisis significance. The coronavirus epidemic process has also caused the deaths of thousands of people and continues to be. These deaths can reveal or exacerbate death anxiety in individuals. Death anxiety, one of the areas of interest in sociology of death, is the subject of the research section of this article. Surveys were applied to 175 people in order to determine the anxiety levels caused by the coronavirus epidemic and the findings were analyzed through various tables and graphs.

Keywords: Death, Sociology of Death, Death Anxiety, Covid-19, Pandemic.

Atf Bilgisi: TURHAN, E. H. (2021). Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygısı ve Koronavirüs, *HABITUS Toplumbilim Dergisi*, (2), 85-101.

Citation Information: TURHAN, E. H. (2021). Death Anxiety and Coronavirus on The Axis Of Death Sociology, *HABITUS Journal of Sociology*, (2), 85-101.

Başvuru / Received: 02 Mart 2021 / 02 March 2021.

Kabul / Accepted: 25 Mart 2021 / 25 March 2021.

Araştırma Makalesi / Research Article.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze devam eden ve edecek olan olgulardan biri, şüphesiz ki ‘ölüm’ olgusudur. Ölüm, birey için kaçınılmaz ve geri dönüşü olmayan, birey tarafından tecrübe edilen önemli bir olaydır. Yaşam akışı içinde her birey, doğduğu andan itibaren ölüm

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Öğrencisi. E-mail: ezgi.turhan@hbv.edu.tr ORCID Numarası: 0000-0002-2208-0086

zamanına yaklaşmaktadır. Hayat, dünyaya geliş ve ölüm nedeniyle dünyadan ayrılış arasında geçen zaman diliminde yaşanmaktadır. İnsan yaşamının sonu olması nedeniyle eski uygarlıklardan çağdaş uygarlıklara her toplum ölümü anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu durum farklı disiplinlerin ölümüne bakışlarında da kendini göstermektedir. Filozoflar, ölümün ve yaşamın anlamı üzerinde tartışırken teologlar ölüm ve ölüm sonrası yaşam ile ilgili fikirler ve kanıtlar ortaya sürmüştür. Tarihçiler, ölümün tarihi olaylara etkisini ve toplu ölümleri araştırmıştır. Arkeologlar antik kalıntıları ve eserleri keşfetmiş ve bu tür keşiflerin anlamlarını, eski halklar arasındaki yaşam ve ölüm kalıpları ile ilgili olarak yorumlamıştır. Tıp uzmanları, yaşam ve ölümün nedenlerini ve fizyolojik boyutlarını ele almışlardır. Daha yakın zamanda ise antropologlar, halk gruplarının ölümle ilgili değerlerini, ritüellerini ve törenlerini gözlemlemiş ve analiz etmişlerdir. Sosyolojik açıdan ilk nitelikli çalışma olarak Fransız sosyolog Emile Durkheim *İntihar* (2013) adlı eserinde, intihar oranları ve intihara neden olabilen ya da intihardan alıkoyabilen sosyal dayanışmayı incelemiş, böylece ölüm ve sosyal hayat arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. İntiharı, bir diğer ifadeyle kişinin kendi yaşamına son vermesini bireysel ölçekten toplumsal meseleye yaklaştıran ve intiharın toplumsal nedenlerini anlatan bu eser zamanla bir klasik haline almıştır. Ölümüne sosyolojik açıdan bakma çabası her ne kadar sosyolojinin kuruluş döneminde Durkheim'in öncülüğünde gerçekleşmiş olsa da yapılan diğer çalışmaların görece daha geç bir döneme denk geldiği söylenebilir. Zira, ölüm sosyolojisi bağımsız bir alan olarak 20. Yüzyılın ortalarında sosyoloji dalında kendisine yer edinmeye başlamıştır. Gerek Türkiye'de gerekse Avrupa ve Amerika'da Ölüm Sosyolojisi ile ilgili çalışmalar günümüzde de rağbet edilen bir alan olmamıştır ve bu nedenle yapılan çalışmalar görece kısıtlıdır.

Ölümün toplumdaki bireyler için kaçınılmaz bir son olması ve insan hayatının doğal akışı içinde bulunan bir olgu olması bu alanda yapılan çalışmaların artırılmasını oldukça önemli kılmaktadır. Nitekim, Ölüm Sosyolojisi konuları bakımından; ölümün sosyal yönünü, ölüm sonrası ritüellerini ve yas süreçlerini ve ölüm kaygısını içine alabilecek şekilde geniş bir yelpazede çeşitlenebilmektedir. Ölüm kaygısı, toplumsal olarak yaşanılabilen önemli bir durumdur. Özellikle savaş ve kıtlık gibi insan hayatını tehdit eden kriz zamanlarında bireylerin ölümüne karşı olumsuz tutum sergilemeleri ve ölüm kaygısı geliştirdikleri veya olan kaygılarının daha da yükseldiği söylenebilmektedir. İnsan hayatını tehlike altına alan ve kamu sağlığını tehdit eden en önemli faktörlerden biri de salgın hastalıklardır. Bu nedenle bu çalışmada araştırmaya katılan bireylerin Covid-19 salgın sürecinde ölümüne karşı geliştirilen kaygı durumları ve bu kaygının çeşitli değişkenlere göre dağılımı incelenmiştir. Elde edilen

analiz sonuçlarından hareketle, kurulan hipotezlerin geçerliliği test edilmiş ve sonuçlara varılmıştır.

Ölüm Kavramı ve Ölümün Sosyal Yönü

Ölüm kavramı incelendiğinde pek çok dilde farklı kelimelerle, ancak aynı anlamı ifade eden bir kavram ile karşılaşılmaktadır. Ölüm kavramı Arapçada “mevt”, İngilizcede “death”, Fransızcada “mort”, Almandada ise “tod” gibi kelimelerle ifade edilmektedir (Zafer 2019: 66). Bizim dilimizde ise ‘ölüm’ ve ‘ölmek’ kavramı TDK’ye göre şöyledir:

- Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memmat, mevt, vefat.
- Sona erme, yok olma, ortadan kalkma.
- Değerini, geçerliğini, gücünü yitirmek, kullanılmamak.
- Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek.

Gerek biyolojik gerekse varoluşsal yanıyla ölüm, yaşanan maddi dünyayı geride bırakmak anlamına gelmekte ve bir yok oluşu simgelemektedir. Doğum gibi ölüm de toplumda kabul gören doğal bir süreç olmasına rağmen doğuma kıyasla kabullenmesi zor olan bir gerçektir. Bu doğal süreç, geçmişten günümüze değişik anlamlar yüklenerek süregelmiştir. Nitekim, her kültür ölüm olgusuna aynı anlamı yüklememiştir. Bu bağlamda, geleneksel kültürler ölümü bir son olarak değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmüşler; hayatı, daha sonra bir varoluş biçimiyle yer değiştirecek bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir (Hökelekli 1991: 15). Çağdaş dünyada ise ölüm git gide mutlak bir sonu temsil etmeye başlamış ve doğal sürecin dışına çıkarılmaya çalışılmıştır. Nihayetinde, korku ve endişe uyandıracak bir tetikleyici haline gelmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca insan yaşamı, şu anki durumun aksine daha kısa sürmüştür. Bunun nedeni ise sınırlı tıbbi kaynakların ve tedavi yöntemlerinin bireylerin hayatını sürdürmedeki yetersizliği olmuştur. Sanayileşme ve daha ileri tıbbi teknoloji sayesinde yaşam süresi uzamış ve toplumsal olarak ölüm ileriki yaşlarda bireyleri bekleyen nihai son olarak görülmeye başlanmıştır.

Her ne kadar ölüm yaşı ve zamanında değişiklikler olsa da içinde yaşadığımız dünyada ölüm, kaçınılması mümkün olmayan bir sonudur. Ölen her birey bir toplumun, bir cemaatin, birçok grubun ve en önemlisi de bir ailenin üyesidir. Bu yönüyle ölüm, bireyce tecrübe edilen kişisel bir *acı tecrübe* olarak görülse de bireyin geride bıraktığı ailesi ve tanıdıkları büyük bir yoksunlukla karşı karşıya kalmaktadır. Yoksunluk süreci içinde sosyal ilişkilerle birlikte

şekillenen keder, kayıp, yas gibi kavramlar ve bu kavramlar çerçevesinde vücut bulan ritüeller ölümün kültürel bir olgu olduğu gerçeğini de göstermektedir (Burcu ve Akalın 2008: 31).

Bireyin ölümü sonrası çevresindekilerin yerine getirmesi gereken birtakım pratikler ve ritüeller bulunmaktadır. Bunların en başında bedenin bir an önce ortadan kaldırılması gelmektedir. Blauner'e göre (1966: 387) yaşayanlar ve ölümler arasındaki sosyal mesafe, ölümden sonra artırılmalıdır, böylece önce grup ve daha sonra en çok etkilenen kederli kişiler, cesede şiddetli bir bağlılık olmadan normal faaliyetlerini yeniden kurabilmelidir. Kültürden kültüre değişebilen bedeni ortadan kaldırma olayı, kimi zaman ölünün defnedilmesi kimi zaman ise yakılması şeklinde gerçekleşmektedir. Özellikle ölünün toprağa defnedildiği törenlerde ölen kişinin sevdiklerinin ve tanıdıklarının bir arada bulunması ve *son görevlerini* yapmaları beklenmektedir.

Ölüm söz konusu olduğunda toplumsal bağlamı merkeze yerleştiren temel kavramlar, bütünleşme, dayanışma ve paylaşımlardır (Sağır 2016: 8). Bu bütünleşme ve birliktelikler ölen bireyin ardından yapılan törenlerde ön plana çıkmaktadır. Ölen kişiden sonra onu anmak, hatırasını yaşatmak veya geride kalan yakınlarını teselli etmek için gruplar bir araya gelmektedir. Bilhassa, Doğu toplumlarında cenaze törenleri sonrası ölünün yakınlarınca, ölüyü anmaya gelen kişilere yemek ikram edilmesi oldukça önemlidir. Batı toplumlarında da benzer pratikler görülmektedir.

Ölen kişinin ardından yakınları tarafından yaşanması muhtemel duygular -yas, üzüntü, depresyon- da sosyal hayat açısından önem taşımaktadır. Yakınını kaybeden bireylerin doğal olarak yasa sahip olmaları beklenir ve bu kişilere yaslarını yaşamaları için gerekli alan ve zaman sağlanır. Yas tepkileri; fiziksel, duygusal, bilişsel ve davranışsal alanda çeşitli tepki biçimleri ile kendini gösterebilir (Bildik 2013: 224). Toplumsal olarak yas tepkilerinden en önemlisi ise *sosyal çekilmedir*. Sosyal çekilme, yakının ölümü ile sarsılan bireyin kendisini toplumsal hayattan soyutlaması ve günlük pratiklerini yerine getirememesi anlamına gelmektedir. Toplum, yas sürecindeki bireylere belli bir süre hoşgörü göstermekte ve gündelik hayatın sorumluluğunu üzerinden atmasına müsaade etmektedir. Öyle ki, ülkemiz de dâhil olmak üzere birçok ülkede kamu ve özel kuruluşlar yakınlarını kaybeden memur ve işçi *ölüm izni* adı altında verilen tanımlı sürelerde işlerinden belirli bir süreliğine muaf tutulmaktadır (Bkz. 4857 İş Kanunu ve 657 Devlet Memurları Kanunu).

Sağlık alanındaki çalışmalara *Sick Role (Hasta Rolü)* kavramını geliştirerek katkıda bulunan ve işlevselci paradigmanın önde gelen isimlerinden Talcott Parsons (aktaran Byrd 2013) ise bireyin hastalığı veya normal dışı hissetmesi nedeniyle toplumsal düzende işleyen

rollerini yerine getirmemesinin doğal karşılandığını fakat hasta rolüne alışmaması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim toplumu oluşturan bireylerin herhangi bir rahatsızlık ve yas durumunda bir an önce iyileşmesi ve gündelik rollerine geri dönmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, toplumun işleyişi aksayacaktır. Dolayısıyla işlevselci bakışa göre yakını kaybeden bir bireyin yas süresi normal süresi içinde tamamlanmalı ve bir an önce sosyal hayatına geri dönmelidir.

Özetle, her ölümden sonra ölen kişinin çevresindeki sosyal ağ etkilenmekte ve birtakım ritüellerin gerçekleştirilmesi nedeniyle sosyal bütünleşme sağlanmaktadır. Bu nedenle, ölüm her şeyden önce sosyal bir olgudur.

Ölüm Sosyolojisi ve Tarihsel Gelişimi

Ölümü anlamak ve çözümllemek antropoloji, tarih, psikoloji gibi birçok disiplinin ilgi alanına girmiştir. Sosyoloji ise ölüme ve ölümün kolektif açıdan etkilerine, toplumsal ritüellerine, sosyal yönlerine eğilmektedir. Yani ölüm, sosyolojide bir realite olarak ele alınmakta ve tartışılmaktadır. Ölümün sosyolojik olarak; kültür, din, medya, tıp ve endüstri gibi alanlarla doğrudan ilişkisi bulunmakta, bu alanlardaki çalışmalar da son yıllarda çoğalmaya başlamaktadır.¹

Ölüm Sosyolojisi çalışmaları Amerika'da 1960'larda başlarken Avrupa'ya taşınması İngiltere'deki çalışmalar ile 1990'lı yıllarda gerçekleşmiştir. İnsanlarda genellikle olumsuz duygular oluşturan ölüm ve ölümle ilgili kavramların kolay bir şekilde araştırılabilir hale gelmesi zaman almıştır. Bu bağlamda ölüm, ölüm ve yas ile ilgili sosyolojik çalışma, sosyolojinin ihmal edilen alanlarından biri olagelmıştır. Faunce ve Fulton (1958) *Ölüm Sosyolojisi: İhmal Edilmiş Bir Araştırma Alanı* adlı çalışmalarını yayımlamış ve bu alanda daha önce yeterince çalışılmamış olmasının nedenini toplum için ölümün *tatsız ve düşünülme istenmeyen bir olgu* olmasına bağlamışlardır.

Walter (1991) ise ölümün toplum için bir tabu olup olmadığı düşüncesini tartışmış ve modern toplumlarda ölümün gerçekliğinin inkâr edilmeye başlandığını gündeme getirmiştir. Bunlara ek olarak Walter, ölüm hakkındaki araştırmaların başlamasına katkı sağlayan başlıca alanın *sağlık sosyolojisi* olduğunu belirtmiştir. Zira, sağlık ve ölüm kavramları iç içe geçmiştir. Ona göre, 1970'lerden bu yana, çoğu insanın son nefesini aldığı kurumsal

¹ Bu alanda yapılan güncel çalışmalara örnek olarak Adem Sağır'ın 2013 yılında Milli Folklor Dergisi'nde yayımladığı "Ölüm, Kültür ve Kimlik: İğdır Ölü Bayramı ile Meksika Ölü Günü Örneği" adlı makalesi ve Bahar Balcı'nın 2014 yılında yayımlamış olduğu yüksek lisans tezi olan "Savaş Fotoğrafçılığı Bağlamında Ölüm ve Mahremiyet: Ölü Bedenlerin Teşhiri ya da Medyanın Ölü Seviciliği" gösterilebilir.

ortamlarda, özellikle de hastane ve darülaceze- huzurevi ve yaşlılar için barınak gibi yerlerde-etkileşimci çalışmalarda önemli bir artış olmuştur (Walter 1992: 268).

Ölme, ölüm ve yas araştırmalarındaki sosyologların çalışmaları, ölmekte olan insanların bakımını ele alan ilk ampirik gözlem çalışmalarının hastanelerde yapıldığı 1960'lara kadar uzanmaktadır. Yapılan araştırmaların en başında Glaser and Strauss'un birlikte yaptığı çalışmalar gelmektedir. Bu çalışmalardan ilki olan *Ölüm Farkındalığı'nda* (1965) hastaların ve hasta yakınlarının ölüm karşısındaki tutumlarına odaklanılmış, ikinci çalışmaları olan *Ölüm Zamanı'nda* (1968) ise hastanelerde yaşanan ölümlerin sağlık personellerine etkisi ve ölümün başlı başına sosyal bir süreç olmasıyla ilgili incelemeleri yer almıştır.

Çağdaş teorisyenlerden biri olan Z. Bauman da (1992) yayınladığı *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri* adlı kitabıyla insan ölümlerinin sosyal kurumlarla ve kültürle ilişkisinin nasıl ele alındığını ortaya koymaktadır.

Ölüm sosyolojisi sadece bireyin aile ve sosyal çevresinde yitimi ile ilgilenmemektedir. Aynı zamanda ölümün *kolektif hafızayı* etkileyen yönleri de sosyolojik açıdan önemlidir. Zira, soykırım, salgınlar, savaşlar, doğal afetler gibi kitlesel ölümlere neden olan felaketler sonrası bireyler ölümü direkt olarak tecrübe etmese de dolaylı yoldan etkilenmekte ve ölüme tepkiler gösterebilmektedir. Bu gibi ölümler, kolektif olarak travma yaratabilmekte ve çeşitli kaygılara neden olabilmektedir. Nitekim Walter'e (2008: 325) göre 1990'lı yıllardan itibaren Yahudilerin toplu ölümüne neden olan Holokost çalışmaları, sosyolojinin dikkatini çekmeyi başarmıştır.

Ölüm Sosyolojisi çalışmalarının bir diğer ilgisi ise ölüm algısının toplumsal boyutta zamanla uğradığı değişikliklerdir. Geleneksel toplumlarda ölüme ve ölüm ritüellerine daha fazla anlam yüklenirken modern toplumlarda bu tutumun nispeten değiştiğini söylemek mümkündür. Kültürel yapının hızla değişimi Endüstri Devrimi'nden bu yana beraberinde laikleşme ve bireyselleşmeyi de getirmiştir. Artık ölüm sadece ölen kişinin ailesini değil, geniş çapta kurumsal bir ağı kapsamaktadır. Laik ve rasyonel bakış açısının gelişmesiyle birlikte, ölüm işlerinde hegemonya kiliseden bilime ve temsilcilerine, tıp mesleğine ve rasyonel olarak organize edilmiş hastaneye aktarılmıştır (Blauner 1966: 385). Nitekim ölümler ve ölüyle olan ilişkiler modern toplumlarda soyutlaştırılmış ve hane dışına çıkarılmıştır. Yapılan tören ve ritüeller geçmiş topluluklara göre sadeleşmiştir. Modern toplumlarda önem kazanan şey ise ölümün geciktirilmesine dair yapılan tıbbi çalışmalara destekte bulunmak ve bunu başarmak olmuştur.

Günümüz çağdaş toplumlarını baz alarak teorisyenler tarafından geliştirilen ve tartışmaya açılan bir diğer düşünce de *ölümün inkârı tezidir*. Bu bağlamda, birçok düşünür günümüz modern/postmodern bireyinin ölümden olabildiğince kaçmaya çalıştığını öne sürmüştür. Zira ölüme ait modern bakış açısının doğuşu bu yüzyılın başlarına dayanmaktadır. 18.yy'dan itibaren yavaş yavaş hastalıklarla daha uzun süreli başa çıkılmakta, ancak buna rağmen insanlar hastalıklardan daha fazla korkmaya başlamaktadır (Burcu ve Akalın 2008: 46).

Becker, 1973'te çıkardığı *Ölümün İnkârı* kitabı ile bu alanda öncü kabul edilmiştir. *Pulitzer Ödüllü* bu kitapta insanların ölümlülükle ve ölüm karşısındaki savunmasızlığına dair farkındalığı göz ardı etmek ve ölümsüz oldukları hissine kapılmak için yeni stratejiler geliştirdiği ortaya konmuştur. Ölümün inkârına odaklanan bir diğer teorisyen ise sağlık alanında eleştirel yorumlarıyla tanınan Ivan Illich'tir. Illich, *Tıbbın Sınırları* (1976) adlı eserinde medikalleşmenin, ölümün tıbbi bir başarısızlık olarak algılanmasına neden olduğunu, bunun sonucunda ise ölmekte olan insanların hayatta kalması için tıbbi teknolojilere aşırı şekilde maruz bırakılarak ölümü insanlıktan ve insanlığın doğal akışından çıkardığını iddia etmiştir. Böylelikle ölüm sosyolojisi kapsamında araştırmaların odağı son yıllarda ölümün inkârı, bu inkârın getirdiği kaçınma duygusu ve kaygı olmuştur.

Ölüm Kaygısı ve Covid-19

Kaygı, belirli durumlar karşısında ortaya çıkan ve bireylere huzursuzluk veren endişeli ve korkulu hissetme halidir. Kaygının türü, çeşidi ve şiddeti bireyden bireye değişebilmektedir. Yaygın olarak bireylerde görülen kaygı türlerinden biri ise ölüm kaygısıdır. Ölüm sosyolojisinde önemli bir yer kaplayan *ölüm kaygısı*, çağdaş toplumlarda hem psikolojinin hem de sosyolojinin araştırma konusu olmayı başarmıştır. İnsan yaşamının önemli ve gerçek bir parçası olan ölüm, kimi bireylerde oldukça baskın bir şekilde kaygı yaratmaktadır. Depaola, Griffin, Young ve Neimeyer'e (aktaran Türkmen 2019) göre başkalarının ölümüne eşlik eden süreçlere maruz kalmak, bireyleri kendi ölümlerinin bilincinde tutar, kaygı ve rahatsızlığa neden olmaktadır.

Ölüm kaygısı, çağdaş sosyologların en dikkat çekici isimlerinden biri olan Bauman'ın da ilgi alanına girmiştir. Bauman, (aktaran Higo 2012) ölüm kaygısını psikolojik tabandan bir nebze çıkarıp sosyolojik tabana oturtmayı başarmıştır. Freud'un klasik psikanalitik modern uygarlık teorisi ve bu uygarlığın ölüm kaygılarını bastırması fikri, büyük ölçüde Bauman'ın kültürün temel rolüne ilişkin görüşünü şekillendirmektedir (Higo 2012: 224). Bauman (2018)

akışkan olarak nitelediği günümüz modern toplumunun ölüm kaygısı ile baş etmek için çeşitli yöntemler geliştirdiğini belirtmiştir. Günümüz toplumunda insanlar bu kaygıdan kurtulmak için ölümün ötelenmesi gerektiğini düşünerek bedenlerini ölüme karşı bir kalkan olarak kullanmaya başlamışlardır. Yani, akışkan olan modern toplumlarda bireyler sürekli olarak bedenleriyle uğraşarak bu kaygının üstesinden gelmeye çalışmaktadır.

Ölümlerle ilgili endişe duymak, insan olmanın getirdiği durumunun normal bir parçasıyken bazı insanlar için, kendi ölümlerini veya ölme sürecini düşünmek, yoğun kaygı ve korkuya neden olabilmektedir. Yalom'a (2018: 11) göre her birey ölüm kaygısını kişisel olarak tecrübe etmektedir. Kimilerine göre bu kaygı hayatın olağan akışına eşlik ederken kimilerine göre ise daha yüksek ve baş edilmesi güçtür. Ölüm kaygısını etkileyen bazı faktörler, cinsiyet, medeni hal, yaş, inanç, ölüm ile karşılaşma sıklığı, ölüme yakın deneyimler olarak sıralanabilmektedir fakat genel olarak bakıldığında bireyler, kendi hayatlarını dolaylı olarak tehlike altında hissettiği zamanlarda (savaş, kıtlık vb.) dahi ölüm kaygısını yoğun olarak hissedebilmektedir (Ceylan 2018).

Dünyanın tecrübe ettiği tehlikelerden olarak adlandırabileceğimiz salgın hastalıklar da bireylerde hayatta kalıp kalamayacakları konusunda endişe yaratmaktadır. Günümüzde ise ortaya çıkan koronavirüs salgını, ilk kez Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde görülmüş ve Ocak ayında ise Çinli yetkililer tarafından *yeni bir virüs çeşidi* olarak tanımlanmıştır. Çin hükümeti virüsün yayılmasını önlemek için çeşitli önlemler alsa da hastalık kısa süre içinde salgın haline gelmiş ve Çin'in diğer kentlerine ve diğer ülkelere yayılmaya başlamıştır. 11 Mart 2020'de ise Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19'u 'küresel bir salgın' olarak tanımlamıştır. O günden bu yana neredeyse tüm dünya bu virüsün etkisi altına girmiştir. Birçok dünya ülkesini etkisi altına alan virüs, bireylerin yaşam şekillerini değiştirmiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalar da dahil olmak üzere virüsün bireylerin yaşam şekillerine etkisini ortaya koyan çalışmalar artmıştır. Birçok dünya ülkesini etkisi altına alan virüs, toplumsal düzenin değişmesine bağlı olarak bireylerin yaşam şekillerini değiştirmiştir. Genel bir ifadeyle salgın sürecinin, salgın öncesi süreçten büyük ölçüde farklılaşmış olduğu (Karakaş 2020; Çebi 2020; Nar 2020), algıları, anlayışları ve gündelik yaşam pratiklerini büyük ölçüde değiştirdiği söylenebilir.

Karantina uygulamaları, fiziksel ve sosyal mesafe uygulamaları ile toplumsal yaşamı dönüştüren ve alışıldık sınırlardan uzaklaştıran Covid-19 pandemisi kaygı durumlarının da tetikleyicisi olmuştur. Covid-19 salgınının psikolojik olarak birden fazla yönü etkilemesi muhtemel olmasına rağmen; ölümcül bir enfeksiyon olarak, kaygıyı yeniden ortaya

çıkabilmekte veya mevcut ölüm kaygısını daha da artılabilmektedir (Kavaklı, Ak, Uğuz ve Türkmen 2020: 16). Zira önceki salgınlardan biri olan SARS sonrası kaygıyla alakalı birçok çalışma yapılmış ve Wong ve arkadaşlarının (2007) üniversite öğrencileriyle yaptığı çalışmada SARS nedeniyle tetiklenen kaygı düzeylerindeki belirgin artış ortaya konmuştur.

Yöntem

Çalışma nicel olarak hazırlanmış anket sorularından oluşmuş ve Ankara'da yaşayan 175 katılımcıya internet üzerinden ulaşılmıştır. Kaygı düzeyini belirlemek amacıyla anket (survey) çalışması hazırlanarak gerekli sayısal verilere ulaşmak hedeflenmiştir.

Anket soruları, koronavirüs vakalarının Türkiye'de açıklandığı 11 Mart 2020 tarihinden itibaren kısıtlamaların başladığı ve sürdürüldüğü üç aylık süreç sonrası, kısıtlamaların kaldırıldığı 1 Haziran 2020 tarihinden yaklaşık iki ay sonraya denk gelen 05.08.2020 / 07.08.2020 tarihleri arasında 48 saatlik bir zaman diliminde internet üzerinden cevaplanmıştır. Araştırmanın evreni Ankara ile sınırlandırılmış ve araştırmanın örneklemini basit rastgele örneklem seçimi ile belirlenmiştir. Anketin internet üzerinden gerçekleştiriliyor olması nedeniyle interneti daha aktif kullanan 18-30 yaş aralığındaki bireyler ankete 31-45, 46 ve üzeri yaş grubundakilere oranla daha fazla katılım göstermiştir. Katılımcılara ilk aşamada yaşları, cinsiyetleri ve mesleki durumlarını belirlemeye yönelik sosyo-demografik sorular yöneltilmiştir. Anketin bir sonraki bölümünde ise 3'lü Likert ölçeği kullanılarak katılımcılara çeşitli sorular yöneltilmiş ve ölüme dayalı kaygı düzeyleri 'asla', 'bazen', 'sık sık' ifadeleri ile belirlenmeye çalışılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısıyla hesaplanarak 84 çıkarken, geçerlik analizi için yapılan KMO değeri 78 olarak saptanmıştır. Sonuçlardan yola çıkarak ölçeğin güvenilir ve geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Google-form aracılığıyla toplanan veriler, çalışmanın sonunda verileri SPSS IBM 26.0 programı ile analiz edilerek sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmanın hipotezleri ise şu şekildedir:

Hipotez 1: Covid -19 salgını ölüm kaygısını tetiklemiştir.

Hipotez 2: 46-ve üstü yaşındaki bireylerin ölüm kaygısı diğer yaş gruplarına göre daha fazladır.

Hipotez 3: Çalışan bireyler Covid – 19 salgını süresince ölüme daha fazla yaklaştığını düşünmüştür.

Hipotez 4: Bireyler kendi ölümlerinden çok yakınlarının hayatlarını kaybetmesinden korkmaktadır.

Hipotez 5: Salgın ile ilgili haberleri takip etme sıklığı ile 'sık sık' ölüm kaygısı hissedilmesi arasında pozitif bir korelasyon vardır.

Araştırma Bulguları**Katılımcıların Demografik Bilgileri****Tablo 1. Yaş ve cinsiyet değişkeni dağılımı.**

Yaş ve Cinsiyet			Cinsiyetiniz nedir?		Toplam
			Erkek	Kadın	
Yaş aralığınız nedir?	18-30	Yanıt veren kişi sayısı	21	68	89
		Yüzde %	33,9%	60,2%	50,9%
	31-45	Yanıt veren kişi sayısı	14	22	36
		Yüzde %	22,6%	19,5%	20,6%
	46 ve üstü	Yanıt veren kişi sayısı	27	23	50
		Yüzde %	43,5%	20,4%	28,6%
Toplam		Yanıt veren kişi sayısı	62	113	175
		Yüzde %	100,0%	100,0%	100,0%

Çalışmaya katılan 175 kişiden 62'si erkek, 113'ü kadındır. Katılımcıların %50,9'u 18-30 yaş aralığındayken %20,6'sı 31-45 yaş, %28,6'sının ise 46 ve üstü yaş aralığında olduğu görülmektedir. Cinsiyet bazında bakıldığında ise katılımcıların %64,6'sı kadın, %35,4'ü erkektir. Bu bağlamda çalışmaya katılanların yarısından fazlasını kadınların oluşturduğu belirlenmiştir.

Tablo 2. Eğitim düzeyi değişkeni dağılımı.

Eğitim düzeyi		Frekans	Yüzde Değeri	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
		5	2,9	2,9	2,9
	İlkokul/ Ortaokul	21	12,0	12,0	14,9
	Lise	32	18,3	18,3	33,1
	Üniversite (Lisans/Ön Lisans)	96	54,9	54,9	88,0
	Yüksek Lisans/ Doktora	21	12,0	12,0	100,0
	Total	175	100,0	100,0	

Çalışmaya katılanların eğitim düzeyi bulguları göstermektedir ki katılımcıların %54,9'u üniversite mezunu, %12'sinin İlkokul/Ortaokul mezunu, %18,3'ünün Lise mezunu, %12'si ise Yüksek Lisans/ Doktora mezunudur.

Tablo 3. Meslek değişkeni frekans dağılımı.

Meslek	Frekans	Yüzde Değeri	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Çalışan	85	48,6	48,6	48,6
Emekli	23	13,1	13,1	61,7
Ev Hanımı	19	10,9	10,9	72,6
İşsiz	17	9,7	9,7	82,3
Öğrenci	31	17,7	17,7	100,0
Toplam	175	100,0	100,0	

Çalışma durumu olarak da adlandırılarak katılımcılara yöneltilen mesleki durum belirleme sorusunda katılımcıların %48,6'sı iş sahibiyken, %10,9'u ev hanımı, %13,1'i emekli, %17,7'si öğrenci, %9,7'si işsizdir. Bu durumda araştırmaya katılanların büyük çoğunluğunun çalışanlardan olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 4. Hanede yaşayan kişi sayısı frekans dağılımı.

Hanede yaşayan kişi sayısı	Frekans	Yüzde Değeri	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
1	13	7,4	7,4	7,4
2	38	21,7	21,7	29,1
3	48	27,4	27,4	56,6
4 ve üstü	76	43,4	43,4	100,0
Toplam	175	100,0	100,0	

Katılımcıların kendileri dahil hanelerinde yaşayan kişi sayısı anketin son sosyo-demografik sorusudur. Tablo incelendiği zaman araştırmaya katılanların %43,3'ünün 4 ve üstü sayıda kişiyle beraber yaşadığını göstermiştir. Bu oranı takiben katılımcıların %27,4'ü 3 kişilik, %21,7'si 2 kişilik ve %7,4'ü tek kişilik hanelerde yaşamaktadır. Sonuç olarak katılımcıların çoğu 4 ve üzeri sayıda kişiyle aynı hanede bulunmaktadır.

Kaygıya İlişkin Bulgular

Covid-19 salgını sırasında ölüm kaygısının ortaya çıkmasını ve tetiklenmesini konu eden bu araştırmada ölüm kaygısını tasvir etmek, ölüm kaygısı ve ölüme dair düşüncelerin yaş, cinsiyet ve meslek gibi sosyo-demografik değişkenlerle ilişkisini tespit etmek amacıyla gerekli istatistiki analizler yapılmıştır. Bu istatistiki analizler çeşitli değişkenlere göre tablolara ve grafiklere aktarılmıştır.

Tablo 5. “Koronavirüs ortaya çıktıktan sonra virüse yakalanıp hayatımı kaybetmekten endişe duydum.” önermesi yaş değişkeni tablosu.

			Yaş aralığınız nedir?			Toplam
			18-30	31-45	46 ve üstü yaş	
Koronavirüs ortaya çıktıktan sonra virüse yakalanıp hayatımı kaybetmekten endişe duydum.	Asla	Yanıt veren kişi sayısı	11	6	9	26
		Yüzde %	12,4%	16,7%	18,0%	14,9%
	Bazen	Yanıt veren kişi sayısı	57	21	26	104
		Yüzde %	64,0%	58,3%	52,0%	59,4%
	Sık sık	Yanıt veren kişi sayısı	21	9	15	45
		Yüzde %	23,6%	25,0%	30,0%	25,7%
Toplam		Yanıt veren kişi sayısı	89	36	50	175
		Yüzde %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Genel toplama bakıldığında ele alınan üç yaş grubunun %59,4’ünün çoğunlukla ‘bazen’ kaygı yaşadığı görülmektedir. Yaş bazında bakıldığında ise 18-30 yaş arası katılımcıların %23,6’sı, 31-45 yaş arası katılımcıların ise %25’i, 46 ve üstü yaşa sahip katılımcıların ise %30’u virüse yakalanıp hayatını kaybetmekten ‘sık sık’ endişe duymuştur. Bu da toplam yüzdenin %25,7’sinin ‘sık sık’ hayatını kaybetmekten endişe duyduğunu göstermektedir. Buradan yola çıkarak Covid-19 ortaya çıktıktan sonra 46 ve üstü yaş grubundaki katılımcıların hayatını kaybetmekten diğer yaş gruplarına göre daha fazla endişe ettiği yorumu yapılabilir.

Tablo 6. “Koronavirüs ortaya çıktıktan sonra ölüme daha fazla yaklaştığımı düşündüm.” önermesi çalışma durumu tablosu.

			Çalışma durumunuz;					Toplam
			Çalışan	Emekli	Ev Hanımı	İşsiz	Öğrenci	
Ölüme daha fazla yaklaştığımı	Asla	Yanıt veren kişi sayısı	17	8	4	2	5	36
		Yüzde %	20,0%	34,8%	21,1%	11,8%	16,1%	20,6%

düşündüm.	Bazen	Yanıt veren kişi sayısı	56	7	10	9	20	102
		Yüzde %	65,9%	30,4%	52,6%	52,9%	64,5%	58,3%
	Sık sık	Yanıt veren kişi sayısı	12	8	5	6	6	37
		Yüzde %	14,1%	34,8%	26,3%	35,3%	19,4%	21,1%
Toplam		Yanıt veren kişi sayısı	85	23	19	17	31	175
		Yüzde %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Katılımcıların %58,3'ü ölüme daha fazla yaklaştığını 'bazen' düşünürken %21,1'i 'sık sık' düşünmüş ve %20,6'sı 'asla' düşünmemiştir. Meslek bazında bakıldığında ise çalışanların %14,1'i, emeklilerin %34,8'si, ev hanımlarının %26,3'ü, işsizlerin %35,3'ü ve öğrencilerin %19,4'ü ölüme daha fazla yaklaştığını 'sık sık' düşünmüştür. Elde edilen verilere göre çalışma durumuyla ölüme daha fazla yaklaşma düşüncesi arasında geçerli bir bağlantı bulunmadığı görülmektedir. Burada dikkat çeken nokta ise işsizlerin ölüme daha fazla yaklaştığını düşünen grup olmasıdır. İşsizlerin ardından 'sık sık' ölüme daha fazla yaklaştığını düşünen katılımcılar ise emekliler olmuştur.

Tablo 7. "Koronavirüs nedeniyle yakınlarımla hayatını kaybetmesinden fazlasıyla endişe duydum" önermesi yaş değişkeni grafiği.

			Yaş aralığınız nedir?			Toplam
			18-30	31-45	46 ve üstü	
Koronavirüs nedeniyle yakınlarımla hayatını kaybetmesinden fazlasıyla endişe duydum.	Asla	Yanıt veren kişi sayısı	4	1	1	6
		Yüzde %	4,5%	2,8%	2,0%	3,4%
	Bazen	Yanıt veren kişi sayısı	26	17	15	58
		Yüzde %	29,2%	47,2%	30,0%	33,1%
	Sık sık	Yanıt veren kişi sayısı	59	18	34	111
		Yüzde %	66,3%	50,0%	68,0%	63,4%
Toplam		Yanıt veren kişi sayısı	89	36	50	175
		Yüzde %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Katılımcıların %63,4'ü yakınlarının hayatını kaybetmesinden 'sık sık' endişe duyarken %33,1'i 'bazen' endişe duymuştur. Asla cevabını verenlerin toplam sayısı ise %3,4'tür. Yaş değişkeni bazında bakıldığında 46 ve üstü yaş grubunda olan katılımcıların %68'i, 31-45 yaş aralığındaki katılımcıların %50'si ve 18-30 yaş aralığındaki katılımcıların ise %66,3'ünün yakınlarını kaybetmekten sık sık endişe duyduğu belirlenmiştir. Böylece araştırmaya katılan bireylerin büyük çoğunluğunun yakınlarının ölümü hakkında fazlasıyla endişe duyduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 8. “Koronavirüs ortaya çıktıktan sonra virüse yakalanıp hayatımı kaybetmekten korktum.” önermesinin ‘virüsle ilgili haberlere ayrılan günlük ortalama saat’ değişkenine göre tablosu.

			Virüsle ilgili haberleri takip etmeye günlük ortalama kaç saat ayırdınız?			Toplam
			1 saat	2-3 saat	4 saat ve üstü	
Virüse yakalanıp hayatımı kaybetmekten endişe duydum.	Asla	Yanıt veren kişi sayısı	21	4	1	26
		Yüzde %	21,6%	9,5%	2,8%	14,9%
	Bazen	Yanıt veren kişi sayısı	61	22	21	104
		Yüzde %	62,9%	52,4%	58,3%	59,4%
	Sık sık	Yanıt veren kişi sayısı	15	16	14	45
		Yüzde %	15,5%	38,1%	38,9%	25,7%
Toplam		Yanıt veren kişi sayısı	97	42	36	175
		Yüzde %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Koronavirüs haberlerini takip etmeye 1 saat ayıranların %62,9’unun, 2-3 saat ayıranların %52,4’ünün, 4 saat ve üstü zaman ayıranların %58,3’ünün hayatını kaybetmekten ‘bazen’ endişe ettiği bulgularına ulaşılmıştır. Veriler incelendiğinde haber takip etme sıklığının artmasıyla ölüm kaygısı arasında yeterli ve belirgin bir ilişki bulunamadığı ortaya çıkmıştır. Bu da medya kanallarının koronavirüs kaygısını tetiklediği düşüncesinin tartışılabilir olduğunu göstermiştir.

SONUÇ YERİNE

Araştırma sonuçlarına göre Aralık 2019’dan beri içinde bulunduğumuz ve tüm dünyanın mücadele ettiği Covid-19 salgınının ölüm kaygısını tetiklediği belirlenmiştir. Katılımcıların sadece %15’i koronavirüs salgını süresince hayatını kaybetmekten hiçbir zaman kaygı duymadığını belirtirken diğer katılımcıların %85’inin ölüm kaygısı yaşadığı fakat bunların sıklığının değiştiği belirlenmiştir.

Kişisel özellikler arasında yer alan yaş ve cinsiyet değişkenlerinin ölüm kaygısı üzerinde etkili olduğu görülürken, çalışma durumu ve haber takip etme sıklığı gibi özelliklerin ölüm kaygısı ile ilişkisi saptanamamıştır. İş hayatına dâhil olan bireylerin salgın sürecinde işe giderken kendilerini güvende hissetmediklerini ve hayati tehlikelerinin olduğunu sosyal medya ve haber kanalları aracılığı ile dile getirmeleri sık sık gündeme taşınırken, araştırmaya katılan çalışanların yalnızca %14,1’lik kısmı ‘ölüme daha fazla yaklaştığını’ sıkça

düşünmüştür. Aksi şekilde ölüme daha fazla yaklaştığını düşünen katılımcıların işsizlerden ve emeklilerden oluştuğu görülmüştür.

Yaş değişkeni ele alındığında ise en büyük fark 18-30 yaş arası bireylerde görülmektedir. Bu yaş aralığındaki katılımcıların sadece %23,6'sı kendi hayatını kaybetme konusunda sık sık kaygı yaşadığını belirtirken, yakınlarının ölümü söz konusu olduğunda ise %66,3'ünün aile bireylerinin veya sosyal çevrelerindeki bireylerin hayatını kaybetmesinden daha fazla endişe duyduğu saptanmıştır. Bunun başlıca nedenlerinden biri ise şüphesiz ki uzmanların genç bireylerin bu salgında çoğunlukla 'taşıyıcı' olarak rol oynadığını ve ölüm oranlarının oldukça düşük olduğunu duyurmalarıdır.

Toplumu ve toplulukları etkileyen en büyük unsurlardan biri olarak geçmişten bu yana devam eden salgınlar yapılan araştırma sonucunda da görüldüğü üzere ölüm kaygısını tetiklemiştir. Ölüm kaygısını tetikleyen başlıca unsurlardan biri ise birçok psikolog/psikiyatrin da belirttiği gibi belirsizliktir. Bireylerin hayatları konusunda endişe duymalarının temelinde virüsün ne zaman biteceğine dair bir bilinmezlik olmasının yer aldığını söylemek mümkündür. Öte yandan araştırmanın, vakaların düşüşe geçip tekrardan arttığı ve günlük vaka sayısının tekrar 1.000'in üzerine çıkmaya başladığı dönemde yapıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışan bireylerin yalnızca %14,1'inin ölüme daha fazla yaklaştığı düşünmesi "*Çalışan bireyler Covid – 19 salgını süresince ölüme daha fazla yaklaştığını düşünmüştür*" algısını desteklemediği şeklinde anlaşılabilir. Bulgularda, 1 saat, 2-3 saat ve 4 saat ve üstü koronavirüs haberlerini takip eden katılımcıların sırasıyla %62,9, %52, %58'inin 'bazen' kaygılandığını belirtmesi nedeniyle "*Salgın ile ilgili haberleri takip etme sıklığı ile 'sık sık' ölüm kaygısı hissedilmesi arasında pozitif bir korelasyon vardır*" algısını tam olarak desteklemediği şeklinde düşünülebilir.

Araştırmanın hipotezleri destekleyen bulguları ise şöyledir: Katılımcıların %85'inin ölüm kaygısı yaşadığını belirtmesi "*Koronavirüsün ölüm kaygısını artırdığı*" hipotezini desteklemektedir. 46 ve üstü bireylerin %30'unun virüse yakalanıp hayatını kaybetmekten 'sık sık' endişe duyduğunu belirtmesi "*46 ve üstü yaşında olan bireylerin ölüm kaygısı diğer yaş gruplarına göre daha fazladır*" hipotezini desteklemektedir. Tüm yaş gruplarındaki katılımcıların verdikleri yanıtlara göre katılımcılar, kendi hayatlarını kaybetmekten çok yakınlarının hayatını kaybetmesinden daha fazla korkmaktadır ve bu bulgular "*Bireyler kendi ölümlerinden çok yakınlarının hayatlarını kaybetmesinden korkmaktadır*" hipotezini tümüyle desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- Balcı, B. (2014). Savaş Fotoğrafçılığı Bağlamında Ölüm ve Mahremiyet: Ölü Bedenlerin Teşhiri ya da Medyanın Ölü Seviciliği. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bauman, Z. (1992). *Morality, Immorality and Other Life Strategies*. CA: Stanford University Press.
- Bauman, Z. (2018). *Akışkan Hayat*. Akın Emre Pilgir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Becker, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: Simon & Schuster Ltd.
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas, *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223-229.
- Blauner, R. (1966). Death and Social Structure. *Psychiatry- Interpersonal and Biological Processes*, 29(4), 378-394.
- Burcu, E., Akalın, E. (2008). Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar. *Türkiyat Araştırmaları*, 8, 29-54.
- Byrd, A.D. (2013). Structure Matters: Examining Illness Behavior Using Parsons 's Sick Role. *Masters Theses & Specialist Projects*, Paper 1310. Erişim adresi: <http://digitalcommons.wku.edu/theses/1310>
- Ceylan, U. E. (2018). Dehşet Yönetimi Perspektifiyle Terör Saldırılarından Doğrudan Etkilenmede Ölüm Kaygısı ve Dini Tutum. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (57), 279-288.
- Çebi, E. (2020). Covid-19 Salgını Döneminde “Normal” ve “Yeni Normal” Yaşam Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (73), 583-593.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. Zühre İlkgelen (Çev.). İstanbul: Pozitif.
- Faunce, W., Fulton, R. (1958). *The Sociology of Death: A Neglected Area of Research*. *Social Forces*, 36(3), 205-209.
- Glaser, B.G., Strauss, A.L. (1965). *The Awareness of Death*. New York: Routledge.
- Glaser, B.G., Strauss, A.L. (1968). *Time for Dying*. New York: Routledge.
- Higo, M. (2012). Surviving Death-Anxieties in Liquid Modern Times: Examining Zygmunt Bauman's Cultural Theory of Death and Dying. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 65(3), 221-238.
- Hökelekli, H. (1991). Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 151-165.
- Illich, I. (1976). *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health (Open Forum)*. Birleşik Krallık: Marion Boyars.
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *Istanbul University Journal of Sociology*, 40 (1), 541-573.
- Kavaklı, M., Ak, M., Uğuz, F. ve Türkmen, O. (2020). Algılanan COVID-19 tehdidi ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkide öz şefkatin aracı rolü. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23 (1), 15-23.
- Nar, M. Ş. (2020). Covid-19 Salgını ve Dönüşümünün Etkisi: Şimdi ve Sonrası. *İmgelem*, 4(7), 363-382.
- Sağır, A. (2016). Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 271 – 298.
- Sağır, A. (2013). Ölüm, Kültür ve Kimlik: İğdır Ölü Bayramı ile Meksika Ölü Günü Örneği. *Milli Folklor Dergisi*, 25 (98), 125-137.
- Türkmen, O. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Ölüm Kaygısı ile Algılanan Stres Düzeyi Arasındaki İlişkide Bilinçli Farkındalığın Aracı Rolü. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Walter, T. (1991). Modern Death: Taboo or not Taboo?. *Sociology*, 25(2), 293-310.
- Walter, T. (2008). The Sociology of Death. *Sociology Compass*, 2 (1), 317-336.

Wong, T.W, Gao Y., Wilson, W.S.T. (2007). Anxiety among university students during the SARS epidemic in Hong Kong. *Stress and Health*, 23(1), 31–35.

Yalom, I.D. (2008). *Staring at the Sun: Overcoming the Terror of Death*. California: Jossey-Bass Inc.

Zafer, C. (2019). Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (15), 64-82.